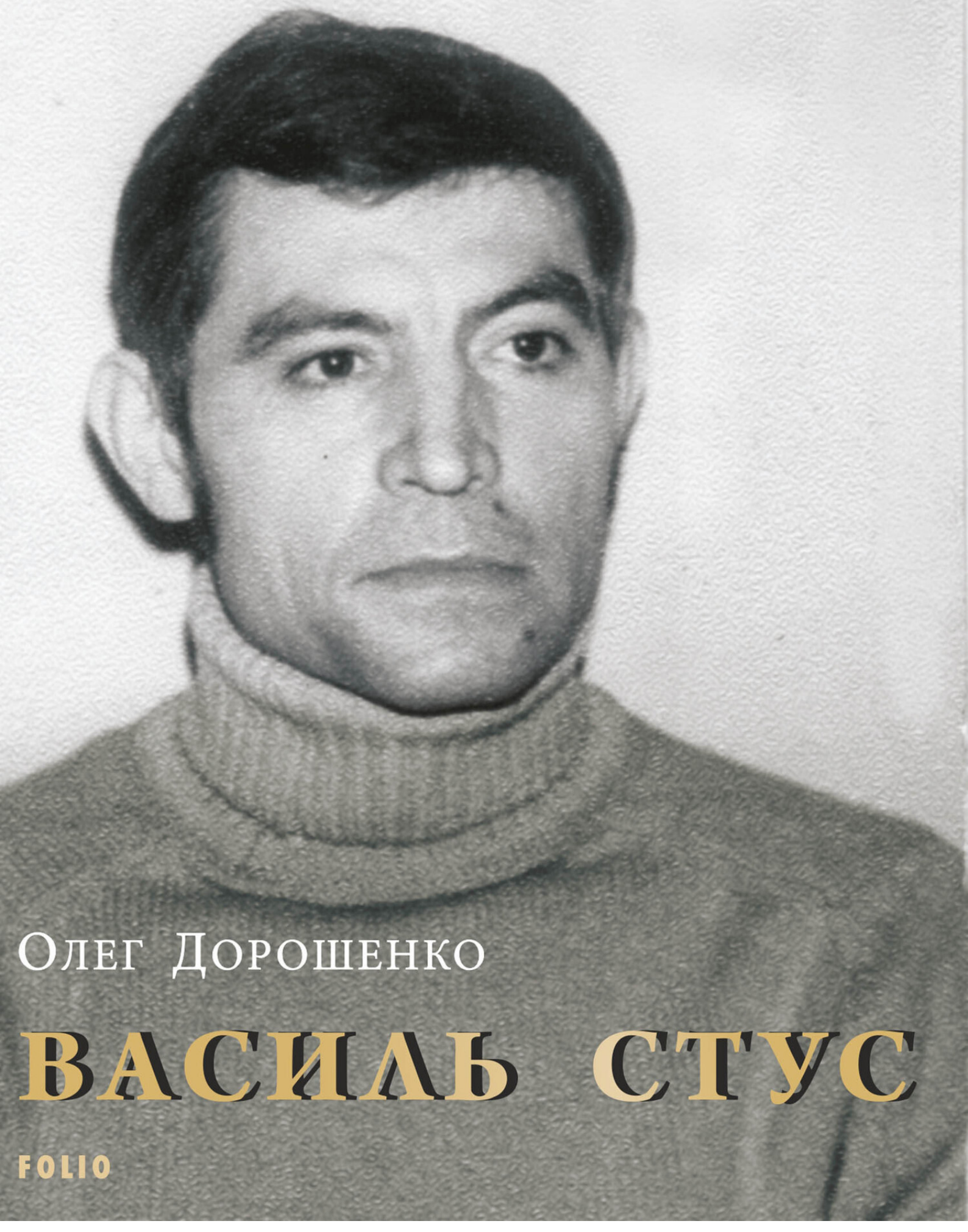

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ОЛЕГ ДОРОШЕНКО

ВАСИЛЬ СТУС

FOLIO

Знамениті українці

Олег Дорошенко

Василь Стус

«ОМІКО»

2020

УДК 929:821.161.2

Дорошенко О. Є.

Василь Стус / О. Є. Дорошенко — «ОМІКО»,
2020 — (Знамениті українці)

ISBN 978-966-03-9016-4

Трагічна доля судилася Василю Стусу (1938—1985) — талановитому українському поету, прозаїку, перекладачу, літературознавцю, правозахиснику, одному з найактивніших представників українського культурного руху 1960-х років. Він був людиною, не здатною на компроміси, яка завжди йшла шляхом правди і заплатила за це власним життям, людиною, яка з гідністю казала про себе: «...Голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину».

УДК 929:821.161.2

ISBN 978-966-03-9016-4

© Дорошенко О. Є., 2020
© ОМІКО, 2020

Олег Дорошенко Василь Стус

Згадую, колись Бертольд Брехт писав: нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один – героїзм мучеництва, примусовий героїзм есертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності.

В. Стус. Відкритий лист до Івана Дзюби з табору «Дубровлаг»

Ще зневажаю політиків. Ще – ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

В. Стус. З передмови до збірки «Зимові дерева», виданої за кордоном

Чверть століття, яка відділяє нас від трагічної смерті Василя Стуса, на перший погляд, складає не надто віддалену історичну перспективу. Але оскільки йдеться про роки, відмічені зміною епохи та нескінченними віражами плину суспільно-політичного життя, і про людину, доля якої не просто нерозривно пов'язана з цим історичним переломом, а стала його символом і контрапунктом, то перспектива виявляється значно більшою і, на жаль, надмірно й загострено залежною від постійних спроб пояснити її за допомогою тих чи інших ідеологічних концепцій та кліше, від яких страждає живий образ поета.

З другого боку, формування особистості Стуса тривало під сильним впливом його часу та оточення, фактично вбираючи їх у найширшому контексті як невід'ємну складову біографії – а отже, як це не парадоксально звучить, виводячи за їхні межі в трагедії їх переростання. Це значною мірою зумовило феномен, про який писав син поета і дослідник його життя та творчості Дмитро Стус: своєрідна «часова розірваність (нелінійність)» біографії Стуса, коли окремі вчинки виглядають начебто мотивованими передчуттям майбутнього. Тому і в нашому нарисі час іноді перемежатиметься поглядом уперед, екскурсами в майбутнє (певна дискретність викладення життєвого шляху поета виправдана ще й тим, що хронологічну послідовність деяких подій інколи важко встановити). Цей вектор водночас визначатиме й історичну перспективу останніх десятиліть: епоха, в якій жив Василь Стус, з якою і за яку боровся життям і поетичним словом, минула, проте триває Стус як епоха. Ми не досліджуємо її, а продовжуємо жити в ній і нею – отже, й оцінки роздаватимемо не ми, а нащадки...

Семен Дем'янович Стус та Іліна Яківна Сінківська побралися восени 1920 року. Вона походила з відносно заможної селянської родини з польським корінням, він – бідний сирота, який щойно повернувся з німецького полону, куди потрапив ще під час Першої світової війни, а до того ж мав трьох сестер – рідну Зіну, зведених Марусю та Лукерію, – чию долю ще треба було влаштувати (молодший брат Семена, вже одружений, відмовився брати в цьому будь-яку участь). Але перебирати хлопцями, яких у Рахнівці (Гайсинський район на Вінниччині) неабияк просіяло світовою та громадянською війнами, не доводилося. Батько дав корову та свиню, що невдовзі принесли приплід, Семен же додав до господарства пару роботящих рук та рішучий намір стати на ноги. Вже навесні віддали заміж Зінаїду. З дочками Семенової мачухи жили єдиною дружною родиною, яка, не покладаючи рук у виснажливій праці на землі, поступово зміцнювала свій добробут. Справили пару коней, добрий віз. Дітей довгий час не було, 1926 року нарешті народилася Палазя (Ірина).

Голод 1933 року родина перенесла помітно легше, ніж багато з односельців. Справжні поневіряння почалися через кілька років, коли Семена нарешті примусили вступити до кол-

госпу. Те, що Стуси зробили це так пізно, автоматично поставило їх під підозру, затаврувало як потенційних «класових ворогів». До того ж під хвилю розкуркулення потрапила двоюрідна сестра Їлини. Семен у ці непевні часи подався на заробітки в Керч. Усе зерно, що вродило того року, Їлині довелося одразу після обмолоту здати державі. Як на зло, й уродило небагато – менше визначених норм продрозверстки, тож вона не лише залишилась з дітьми без зернини на зиму, а й разом з двома подібними «саботажниками» опинилася під загрозою суду. Добре, сусіда завчасно встиг попередити. Залишивши дітей матері, Їлина відправляється до чоловіка – чи не вперше в житті в таку далеку подорож. Той, уже немало побачивши в житті, спочатку не йняв віри: «Що ти голову морочиш, ніколи не може бути, щоб забрали весь хліб і тебе будуть судити. За що?» А коли переждала час і повернулася до Рахнівки, дізналася, що одній з її товаришок по нещастю дали п'ять років ув'язнення. Старший з трьох дітей цієї жінки, хлопчик тринадцяти років, одразу збожеволів.

Родичі тоді допомогли Їлині (певно, не від залишків, а відриваючи від себе, від необхідного) хто борошном, хто пшеницею, яку ще треба було змолоти – а для «куркулів»-одноосібників і це було проблемою. Але сусідка – член комнезаму бачила з вікна це порання з мішками... І знову прийшли й забрали все до останньої крихти, залишивши у розпачі, коли єдине, що примушує ще триматися за життя й боротися серед охоплення зневірою – це діти.

Отже, уникнути колгоспної долі, попри тривалий опір, не вдалося... В такий тривожний час і народився Василь – вже четверта дитина у сім'ї. Сталося це (згідно з метрикою) 6 січня 1938 року, на Святвечір, або, як стверджувала мати, побожна жінка, що все життя міряла час церковними святами, вже на саме Різдво. Власне, й ім'я Василь – відлуння великих зимових свят: «а другий же празник – святого Василя». Стус вбачатиме в цій даті певний знак. Не менш «пророчою» стала материна пісня, що залунала над його колискою, – шевченківське, написане на чужині у солдатській неволі:

Ой люлі, люлі, моя дитино, вдень і вночі,
Підеш ти, сину, на Україну, нас кленучи,
Сину мій, сину, не клени батька, а пом'яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати, мене клени.
Знайдеш ти в гаї тую калину, та й пригорнись,
бо я любила, моя дитино, її колись.

Мати часто співатиме її й надалі, сповнюючи серце малого Василя, ще далекого від тонкощів розуміння життєвої трагедії дівчини-покритки та майбутньої долі її «байстряти» («нас кленучи» у м'якій подільській вимові матері сприймалося ним як незрозуміле «на склін учі»), незбагненим смутком: «Хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти?.. Чому «не клени батька»? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей – і я ховав їх, бо встидав сліз». І сам пізніше, як згадуватимуть друзі, не раз співатиме цю мамину колискову, що залишила, за його власним свідченням, «найбільший слід на душі».

Поза сумнівами, ця журлива мелодія та звуки матиного голосу закарбувалися в свідомості хлопчика вже з тих «пелюшкових часів», бо й перші його спогади належать, як він наполегливо стверджував, до надзвичайно раннього віку (феномен досить рідкий, але досліджений): «Пам'ятаю, як лежав у колисці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до сволюка 1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер, на жаль, хати вже нема...); я мокрий, певне, ревів – і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами – мну їх у долоньках». Ці слова зі Стусового листа до сина підтверджуються й спогадами рідних: принаймні, ходити Василь почав місяців з сімох, та ще й через те, що його зазвичай доводилося залишати в колисці без догляду. Набридне вухами гратися, тягне до ширшого пізнання світу. То й вилазить з колиски, яку вже

завбачливо ставили униз, крізь купу турботливо покладеного матір'ю драння. «Він як вилізе, думаю, щоб хоч не вбився тут. А він вилазив через тряпки ті. А як впаде, то встане», – розповідала мати.

Через рік батькові запропонують (як водиться, настійно-категорично) посаду завгоспа. Обрали на зборах, на яких він навіть не був присутній, поставили перед фактом: «Якщо ти своє господарство підняв, то й колгоспне піднімеш». Семен Дем'янович добре розумів, що це означає: взяти на себе відповідальність за все й піти під суд з першою ж перевіркою. Відмовлявся, але його згодою не дуже й цікавились. На щастя, підвернувся вербувальник з Донбасу. Полишити все, почати, вже літньому чоловікові, життя з нової сторінки – на чужині, на заводі, де ніколи не працював, вважалося йому розрадливішою перспективою, ніж боротися й далі за власну долю в рідному селі, серед осоружних облич земляків, що якимось пристосувалися до цього нового життя, вписалися в нього. Але голови колгоспу та сільради категорично відмовили у відкріпній довідці. Добре, що вербувальник, в якого, як легко здогадатися, просто «горів» план (на шкідливе виробництво було не дуже багато охочих навіть серед усіх «приваб» колгоспного життя), погодився взяти його без документів, на свій ризик та під свою відповідальність.

Так Семен Стус осів у колишній Юзівці, що вже давно мала назву Сталіно (нині Донецьк), у бараку робітничого селища сто сьомого заводу. Згодом забере до себе й старших дітей – найперше, щоб здібні Палазя та Іван могли дістати більш якісну шкільну освіту (сам мав за плечима всього чотири класи). Мати залишилася в Рахнівці з Марійкою та Василем, а десь через рік, передавши малечу бабусі, приєднається до чоловіка й влаштується на завод.

«Пам'ятаю, – писатиме Стус синові, – як у Рахнівці, де я лишився з бабунею (тато і мама поїхали на Донбас), я проказував за нею «Отче наш, іже еси на небеси». Два слова каже вона – я повторюю. Пам'ятаю, як талапався у ставку (мені було рік-два)... Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) – і там вицілював усіх шмаркатих діток, бо любив їх – усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака – знахарка «виливала переляк»... Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався – навіть у школі».

Ще через рік, коли остаточно обвиклися на новому місці, було вирішено забрати й менших дітей. Їлина Яківна категорично відмовиться їхати по них до Рахнівки – настільки болючі та свіжі були спогади. Поїхав чоловік. За два роки батька забув не лише Василь, а й старша Маруся. Не впізнають, тікають від «чужого дядька» – і в селі, і дорогою. Семену Дем'яновичу соромно було зізнаватися випадковим подорожникам, що власні діти його не пам'ятають: «То ми з жінкою розлучилися, – каже, – так вона взяла одних дітей, а ці не хочуть йти зі мною». Дорога на Донбас, а точніше, її запах теж доповнює низку яскравих дитячих спогадів майбутнього поета: «Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні – той запах недавно упізнав і зрадив: так пахло в вагоні». «Недавно» – то вже етапом на заслання, до Магаданської області...

По приїзду – якраз на Великдень – Семена Дем'яновича чекала вбивча звістка: п'ятнадцятирічна Палазя вже три дні лежить без тям у лікарні з менінгітом, де мати щонаочі й весь вільний від роботи час не відходить від її ліжка. Батько подбав про переведення її до іншої лікарні, але вже в понеділок найстаршої Василевої сестрички не стало.

За таких сумних обставин і з'явився Василь у бараку на Ударній – чотири-шість квартир з кожного боку низької похмурої споруди. З'явився у довгій сорочці, майже платтячку, яка викликала доброзичливі посмішки в сусідок – а він довірливо вихвалявся їм, що її пошила йому бабуня й воно «ще з кишенькою». Був це, за спогадами матері й сестри, квітень сорок першого року.

«Пам'ятаю початок війни, як відступали наші», – продовжуватиме Стус у листі до сина. Першою жертвою війни для родини стали речові свідчення пам'яті про Палазю. Під час окупації німці забороняли ходити на цвинтар, розстрілюючи порушників на місці. Навіть не встигли

як слід запам'ятати дорогу до доньчиної могили. А по тому все там було затоптане – не знайти. Сукні ж, що залишилися від дівчинки, дуже швидко зникли на «мінці» в перші місяці війни.

Спогади про війну втіляться для Василя в сумну та жахливу картину мертвих кроленят: «Чомусь поздыхали – ще сліпі. Трупика лежали в болоті – ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити – так було гірко й скрушно – за кролями!» Марія Семенівна спростовує: всі роки війни вони жили в своєму баракі, де не було можливості тримати ніяку живність. Кролів розводив батько, коли ще жив у Рахнівці. Можливо, це ще один з ранніх спогадів, що наклався на вразливу дитячу свідомість, заповнивши собою порожнечу в пам'яті про події більш пізніх воєнних років, вподібнюючись до них лише глухим відчуттям гіркоти та страху... І ще одним яскравим образом, пов'язаним з кров'ю та смертю, запам'ятаються йому ті роки: лошак, якого зарізав сусід-татарин на прізвисько Гапон. «...на моїх очах перерізав горло. Я плакав – так було шкода. А вже як він, сусід, хотів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на весь коридор!) – я ревма ревів, аби не присилював до такого гріха: їсти гарного лошака...»

Останнього страшного удару війна завдасть Стусам, уже відступивши з української землі. Роздавали цілину землю під городи, по десять-п'ятнадцять соток. Ще й не копали, тільки позначали борознами межі зайнятих ділянок. Вже повертаючись з поля, мати відправила Івана повідомити людей, які приходили, що їхній клаптик вже зайнято. Раптом пролунав вибух. Хлопчики-пастушки у воронці розряджали нерозірвану бомбу. Їх розірвало на місці, а Івана, який чи то намагався їх відмовити, чи просто проходив поруч і навіть не бачив, що коїться в ямі, смертельно покалічило осколками – відірвало ліву ніжку та щоку, потрапило в серце. Лежав непритомний, коли Василь з матір'ю добігли до нього. Наче спав. Мати, несамоविта від лиха, в яке неможливо повірити, сприйняти розумом, прикладала ніжку, наче б вона ще могла прирости. «Це на мене зорі з неба посипались, – в напівмаренні промовив Іван, на мить повернувшись до тям. – Мамочко, не плач – така моя доля». Люди викликали «швидко допомогу», яку довелося довго чекати. Малий Василь повернувся додому, де залишалась Маруся. Йшов і не знав, як повідомити сестру про страшну звістку. «...коли ми видерлися з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливості й переповів їй, що сталося з Іваном. Плакали обое, а через кілька годин Іван помер... Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла – востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів – ні цілувати, ні прощатися – з Іваном і його родимкою...»

І Вінниччина, і Донеччина відстоюють за собою право вважати себе Стусовою батьківщиною. Це насправді діалектичне питання. Рахнівські спогади, уривчасті, суперечливі, напевно ще й домислені, відредаговані плином часу, а власне кажучи, не стільки вони, скільки саме прагнення зафіксувати їх у пам'яті, поставити певними віхами в житті, свідчить про те, що батьківське село, яке ті протягом тридцятих років встигли зненавидіти, зробилося для нього міфологемою «справжньої України», загубленої, як переконуватиметься він надалі, не лише на географічній карті, а й у часі. Але також безперечно й те, що саме шахтарський край сформував, зміцнив та загартував його характер. Переважним чином – як непривітне середовище, багато в чому чуже й вороже. Не напіввибгана мати, а реальна мачуха, що мало пестить і багато скубе... але саме така Донеччина виховала Стуса, зробивши в горні випробувань тим, ким він став.

...Вистояти. Ні —
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон. І власної неволі
ззнати тут. На рідній чужині.

До школи Василь пішов 1944 року, в неповні шість. Жили вже на іншому місці – «на площадці», – але в такому ж барачного типу будинку. Пішов самовільно – наданий самому собі

без нагляду працюючих батьків, просто побіг за сестрою, щоб не залишатися на самоті. Мати вже не працювала на заводі – звільнили за станом здоров'я, виснаженим шкідливим виробництвом і остаточно підкошеним смертю сина. Але сидіти дома з дітьми не доводилось: та сама нещаслива ділянка, засіяна кукурудзою та іншою городиною, вимагала праці... Отже, початок Василевого шкільного життя залишився вдома непоміченим. На той час він і читати вже вмів, засвоїв грамоту самотужки, крутячись навколо Івана. Для матері стало цілковитою несподіванкою, коли через кілька днів Маруся принесла їй записку від учительки: чому син ходить до школи босий? Дізнавшись, що хлопчик пішов до школи без відома батьків, учителька вмовила Їлину Яківну відпускати його й надалі. І не пошкодувала про своє рішення. Дуже подобалось їй ставити здібне маля, що й дошки досягало лише навшпиньках, у приклад повоєнним переросткам-першокласникам: «А ну, Стусик, виходи к доске!»

Школа, звичайно, була російською. Українські в місті тоді ще існували, доживали останні роки, але були вже, як сказали б зараз, непрестижними. Хвиля повоєнної русифікації Донбасу прибувала на очах, хоча, по правді кажучи, лише продовжувала процеси, що тривали з середини ХІХ століття – початку інтенсивного заселення й промислового розвитку регіону. Нові міграційні потоки з Росії під гаслом відбудови та будівництва індустріальних об'єктів, тривали до кінця п'ятдесятих років і остаточно сформували сучасне обличчя краю, з яким Стус так і не зможе примиритися. Якщо Володимир Сосюра сформувався як український поет і патріот ще значною мірою під впливом середовища Донеччини початку століття, де сміятимуться з підчепленої ним у Воронежі російської вимови («Дык што», «Дай арбуз»), то в Стуса це відбудеться вже скоріш у супереччю оточенню.

Голодного 1946 року Василь недовгий час пастиме сусідську корову – за молоко й харчі. «...знав, що мама голодна – і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти – і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота».

Виснажену від недоїдання Марусю тітка забере на літо до Рахнівки, навіть не дочекавшись кінця шкільних занять. Василь залишиться в Сталіно. «Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3–4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас скінчив на відмінно». Дуже захворів і батько, пух з голоду. Мати відправить його на курорт до Монастирища, а родичам у Рахнівку напише тривожного листа: «Семен настільки слабкий – ногу не може підняти на сходинку. Не знаю, повернеться він з того курорту чи ні. Може, я його відправила назавжди». Маруся, що й досі не оговталася після загибелі старшого брата, довго плакала, а вночі побачила сон. Нібито ходить вона по білих хмарках, а навколо, наче в лікарні, скрізь ліжка з білосніжними простирадлами – вона на той час і не бачила таких серед післявоєнної бідності. («Пам'ятаю, – писатиме Стус, – як плакала мама, бо в неї була одна подерта – латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому».) І Маруся, що була боязкою та нерішучою дівчинкою, набирається у сні сміливості й звертається до Бога, схожого на місцевого батюшку в золотих ризах: «Скажіть, будь ласка, де тут ліжечко мого тата?» – «Нема ліжечка твого тата. Ти ще виростеш, нагодуєш його кашею, аж тоді тут буде ліжечко».

Тітка з бабусею побачили в цьому сні втішну ознаку. Батько справді одужав – і майже одразу заходився будувати власну хату. На заводі почали давати по шість соток, він підписався одним з перших. Узяв позику на десять тисяч старими грішми – доведеться довгий час відмовляти собі в усьому, щоб її погасити. Стіни зводили з саману, який місили всією родиною. В камені для фундаменту не було нестачі – все ще лежало в руїнах після війни. Балками служили старі залізні рейки, які понаносили батьки.

Хатка вийшла невеличкою, але родина з радістю переселилася до неї з бараку. Найбільшу кімнату навіть почали здавати приїжджим завербованим дівчатам – аж п'ять їх скупчилося в

тій тісноті. З різних країв, з різною долею. Одна вчителька молодших класів за фахом, з Росії, інші з середньою освітою. Дуже любили спілкуватися з Василем, слухати, як він читає.

На своєму подвір'ї вперше після Рахнівки з'являється й власна худоба – кури, кози. Семен Дем'янович придбає навіть корову, за якою дружина почала ходити, як на роботу – за три кілометри туди й назад: виганяти вранці, йти вдень доїти та забирати ввечері. «І тільки то робиш, що нічого не робиш, та тільки ходиш», – згадувала Їлина Яківна. Отже, й Василеві не довелося відпочити від візка після закінчення будівництва. Возив траву для корови й кози, возив з городу картоплю. Класу до восьмого возили з Марусею вугілля з терикона. «Усе дитинство моє було з тачкою».

І на цьому тлі плекається й міцнішає Василева любов до книжки, до художнього слова. Першою книжкою, що тримав у руках, була братова історія стародавнього світу – з кольоровими ілюстраціями та картами, що уріжуться в пам'ять. Перша прочитана – «Кленові листки» Василя Стефаника, яку взяв у бібліотеці. Батьки, попри любов до літератури, книжок дітям не купували – не до розкошів. Тож гроші, що вони давали Василеві на шкільну їдальню, ніколи не використовувались за призначенням – відкладалися ним на книжки. Василь взагалі погано їв, навіть удома (до того ж, незважаючи на свіжу пам'ять про голодні роки, перебирав харчами), через що ще в інституті почнуться проблеми зі шлунком. Від фізичних перевантажень, поганого апетиту та довгого читання часто боліла голова. Батько купив пляшку риб'ячого жиру. Василь навідріз відмовився його пити й погодився лише тоді, як йому пообіцяли по десять копійок (дореформених) за кожну ложку. По ложці вранці й увечері, а в кінці тижня смакає батька: час розрахунків, на таку й таку суму набрався цієї гидоти...

І дійсно, щось накопичували з сестрою, створювали власну бібліотечку. Василь навіть штамп-екслібрис вирізав зі шкільної гумки. Серед інших книжок купили словник іншомовних слів. З'явилася нова гра: пояснити значення названого слова. Втім, як і в грі за географічною картою – знайти ту чи іншу назву, – Маруся тут ніколи не виходила переможницею. З усіх дітей Стусів вона була найменш здібною і, що важливіше, найменш старанною. Батьки не силували вчитися: смерть старших дітей і слабке здоров'я Василя стримували від того, щоб перевантажувати дівчинку. З класу до класу переводять, то й добре. Не дуже зібрана натура, вона цим вміло користувалася й маніпулювала – аж до інституту, коли доведеться підсиленими темпами латати шкільні прогалини.

Якщо ці інтелектуальні розваги й захоплювали Марусю, то лише заради самого спілкування з братом. Майже ровесники, схожі між собою, наче близнюки (з роками це буде все більш загострюватись), вони значно більше часу проводили одне з одним, ніж з батьками, яких нерідко очікували додому пізно ввечері, забравшись під ковдру й співаючи, щоб не було так боязко, всіх пісень, що знали, – українських, російських... Як часто була в таких випадках, не обходилося без сварок та бійок. Одного разу завелися через підручники. Вчилися вже в різних школах – завдяки недовговічному експерименту останніх сталінських років з роздільним навчанням для хлопців і дівчат. Василь хоча був класом молодше, але тягся вже й до сестриних книжок, якими вона тоді чи не вперше була нарешті вкомплектована з початку року. І треба ж такому трапитися, що її саме в цей час охопила нечаста жага до навчання! Дійшло до сутички, у самий розпал якої мати, що після загибелі Івана слабувала на серце, раптом впала на підлогу, випроставши руку. Був це жорстокий педагогічний прийом чи й справді приступ, але з того часу всі свари наче відрізало.

Тими ж роками датуються перші версифікаційні спроби Василя. «В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло». Минуло не одразу – тривалий час дописував сатиричні віршики до класної стіннівки, примірники якої забирав додому на пам'ять.

У нашего Лёни неприятность: опять двойку получил,

потому что и сегодня он химию не выучил.
И немецкий язык знает он узко,
потому что он привык говорить по-русски.

Це, до речі, про сина директорки...

Крену в бік саме гуманітарних дисциплін, проте, не було. Василь однаково змагався за честь школи на олімпіадах з літератури й математики. У восьмому класі всерйоз мріяв присвятити життя геологорозвідці, «бо марив мандрами» (і доля з гіркою посмішкою таки спрямує його у мандри – таким чином, про який і гадки мати не міг).

Впливу ідеологічної обробки, якої не бракувало в радянській школі, Василь піддавався як будь-який учень. «Пам'ятаю, як у 4 класі читав «Мать» М. Горького – і радів, який славний Павло Власов. Пам'ятаю, як тоді ж читав М. Островського «Как закалялась сталь» і «Рождённые бурей»... І ось десь тоді я вирішив, що й сам буду такий, як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів – тяжко вчитися, бо жити – тяжко. Мамі – тяжко, татові – тяжко. То й мені має бути тяжко – аж доти, поки й татові й мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити». Був активним учасником піонерських зльотів. «Іншим дітям виступ потрібно було готувати, робити репетиції, а йому можна було не готувати, – згадує Марія Семенівна. – Він дуже вірив книжкам. Те, що в книжках, то він вважав, що все те правда. Вважав, що там нема ніякого вимислу. Що й написано, то є правда. Він тоді дуже поважав Леніна, Сталіна». Люди, що чули ці запальні патріотичні виступи (імпровізаційні, без папірців!), шепотіли між собою: «Это, наверно, сын какого-то райкомовца или обкомовца?» – «Да нет, отец у него простой слесарь, а мать домохозяйка», – пояснювала вчителька.

І в той же час: «Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колосся – по стерні. За мною гнався об'їждчик – я втікав, але він – верхи на коні (безтарка з парокінню) – наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гідкі червоні руки. І таку злість мав... що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали». Правда життя заходила в конфлікт зі шкільними гаслами, доводилося думати самостійно, обирати між першим та другим – а то й намагатися їх поєднати, не перетворитися від розчарування на циніка та пристосування, не зрадити дитячу клятву: мені має бути тяжко – аж доки всім людям на світі не стане легше жити. «Коли я прочитав “Мартіна Ідена” Джека Лондона (це десь у 5–6 класі) – світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все – тяжким трудом (трудом, сину, наголос на у!), і все – солоним кривавим потом».

Мабуть саме той скепсис, що склався у старших класах щодо офіційної ідеології, якою було наскрізь просочене шкільне навчання, зумовив пізнішу сувору оцінку: «Шкільне навчання – вадило. Одне – чужомовне, а друге – дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще». Думається, вона вже занадто сувора. Можна з певністю стверджувати, що крім родинного впливу формуванню національної свідомості майбутнього поета певною мірою сприяв учитель української мови та літератури Кость Тесленко – випускник Харківського університету, весела й привітна людина, письменник, у майбутньому автор кількох українських книжок, написаних у співавторстві з дружиною Марією Лісовською. З ним Василь підтримуватиме зв'язок і після школи, навіть у армії одержить примірник його повісті «На морі слідів не лишається» з теплим дарчим надписом. Щоправда, оцінить її критично, про що без зайвої дипломатії напише авторові – «можливо не цілком і гречний акт», але «до Костя Макаровича у мене особливі вимоги, адже він мій навчитель, а такий має право лише на бездоганне авторство». Тесленко працюватиме відповідальним секретарем журналу «Донбас», звідки його буде звільнено 1972 року за публікацію «крамольної» повісті дніпропетровського прозаїка Віктора Савченка «Я ще повернусь» та добірки віршів переслідуваних КДБ Володимира Сіренка й Михайла Чхана. Його син, письменник-фантаст Олександр Тесленко, лікар-анестезіолог за фахом, у перші дні

братиме участь у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС і невдовзі помре на сорок другому році життя від радіаційного зараження, на два роки переживши батька.

Позашкільні інтереси юного Василя так само відзначалися широтою й різноманітністю. У шахи, в футбол – скрізь перший. Власноруч зібрав детекторний приймач, який через брак дроту доводилося слухати взимку на морозі, в холодному сараї. Музика гріла душу, спліталася зі звуками материних співів, що бриніли у пам'яті, відкривала нові обрії для роздумів і почуттів. Від батьків своїх однокласників, близнюків Миколи та Володьки Морозів, захопився грою на гітарі. У сьомому класі за чергову похвальну грамоту тато купить йому власний інструмент. Василь дуже швидко опанує його – підбере на слух «Взяв би я бандуру», потім кілька старих романсів, маршів, навіть класичні речі. Але з більшою наснагою вигравав власні імпровізації на одній струні. «Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув – усе вигравав. І забувався геть. Так міг програти 2–3 години – і не чезти, коли збіг час».

З класичним репертуаром хлопець був знайомий не лише завдяки радіо, а й через відвідання міської філармонії – спочатку зі школою, потім і самотійно. «Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена – всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя – в горі, в нещасті, в муці – і він – один проти цілого світу – перемагає! Тобто не поступається напасникам, а йде напролам: або світ прийме таким мене, як я є, як мене народила мати – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів. А що хотів донести? Що люди мають жити, як янголи: з любов'ю одне до одного, з почуттям, що всі люди – брати, рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві. Світ – це таночок усіх людей, що взяли за руки і чуються братами, просвітленими душами, що ширяють межі небом і землею».

Можна без натяжки припустити, що поезія (не перші екзерсиси в середніх класах, а вже справжня, вистраждана) зазвучить у Василевій душі як інобуття музики, через неможливість повноцінно присвятити їй себе. Як у Лесі Українки – тільки там на заваді стояла її хвороба, а тут – матеріальний стан родини. «Як я шкодував, що через бідність моїх батьків не можна просити їх, аби купили мені скрипку чи фортепіано. Яке там фортепіано, коли мама чи не щомісяця сушила собі голову: і до кого б піти позичити кілька карбованців, аби протягнути до зарплатні татової, якої ніяк не вистачало!» Літні «підпрацьовки» на залізниці стануть для нього звичайною формою канікулярного «відпочинку» в старших класах: додати до батьківських 600–700 старих карбованців 400–500 своїх було суттєвою допомогою. Втім, надалі трапиться і каліцтво, як у Лесі, – втрачена в армії фаланга пальця, після чого вже мало хто з друзів бачитиме його з гітарою.

Буде ще один чинник, який розбудить для юнака поетичне слово (хоч слово «поезія» він не любитиме й уникатиме його все життя – особливо стосовно власних віршів). «...був 9 клас, і мені подобалася дуже одна дівчинка. І здавалося тоді, що це живий янгол. І я радів, що бачу янгола поруч себе – і хотів бути схожий до нього». Про те, щоб освідчитися в своїх почуттях, не виникало й думок (вона, напевне, була ще й старша за нього, як усі однокласники). Виникало лише палке бажання стати гідним цього янгола – «тобто, вести таке ж янгольське життя. І я став більше читати». Саме тоді до нього в руки потрапить поема Івана Франка «Мойсей», що стане черговим життєвим потрясінням – з її настирним рефреном «вмирати на шляху», на порозі до обіцяного Краю, до якого не вступиш, але простуватимеш усе життя, не озираючись на жирні м'ясні казани в землі Міцраїм, домі неволі, простуватимеш, навіть не зрозумілий, відкинутий і знехтуваний власним народом, боротьбі за волю якого (внутрішню, духовну насамперед) присвятив усе своє життя. «Це прекрасна поема. Як і вся історія з Мойсеєм – прекрасна».

На такому ґрунті визрілі почуття починають звучати власними віршами. Одразу українськими.

В 1954 році шістнадцятирічний Василь закінчує школу зі срібною медаллю. Йшов на золоту, але в об'їздно не затвердили. За іронією долі – саме через випускний твір з літератури: комісія прискіпливо поставилась до його почерку і в одному місці наче побачила «а» замість «о». Класна керівниця вирішила не сперечатись: срібна медаль врешті-решт теж давала можливість вступити до вищого навчального закладу без іспитів. Геологорозвідку Стус давно вже забув – вабило Слово.

До Києва, однак, проїздив марно. На факультеті журналістики держуніверситету навіть документи не прийняли – надто вже юний вік, не потрапляє в оголошені правилами прийому рамки. Додому повернувся в розпачі.

Марія вже рік як вчилася на фізико-математичному факультеті Сталінського педагогічного інституту. Вступила туди, де був найменший конкурс, хоча з математикою в школі дружила не більше, ніж з іншими предметами. Навіть гірше – вчитель ставився до неї дуже упереджено, так що й успіхи сприймав недовірливо: «То ти списала», – а це, звичайно, не заохочувало до навчання. (А доведеться ж і працювати разом з ним у школі – і справами переконувати, що гідно посідає це місце, всупереч тому, що він так мало в неї заکлав.)

Їїні Яківні запам'яталося, наче Марія й запропонує Василеві подати документи до педінституту й сама його туди відведе. Та заперечуватиме: «Ні. Він сам пішов. Він був сміливий хлопець. Сміливіший від мене набагато». Принаймні, щодо факультету вагань не було. Звичайно ж, філологічний, звичайно ж, українське відділення.

Марія не афішуватиме серед друзів, що в інституті тепер вчиться її брат. Але в цьому не було потреби – настільки бо схожі вони були. Це добре видно на фотографіях різних років, особливо на тих, де вони разом. Отже, ще до початку занять дівчата її повідомлять: «Муся, ми твого брата видели». Криється, не зізнається. «Видели-видели!» Такий відгомін майже непомітної присутності брата супроводжуватиме Марію аж до державних екзаменів, коли зовсім незнайома викладачка з мовної кафедри (а в кінці п'ятдесятих ще писали український диктант) упевнено звернеться до неї «товаришко Стус». Звичайно, пізнаватимуть її і далі – коли обличчя Стусове стане відомим широкому загалу...

Як водиться, з п'ятдесяти двох першокурсників українського відділення філфаку переважну більшість складали дівчата. Хлопців було лише четверо: сам Стус, Анатолій Лазоренко, Володимир Міщенко, Борис Дорошенко. Така відособленість та згуртованість на загальному жіночому тлі зумовила їхню дружбу на довгі роки, хоча, певна річ, самим цим фактором вона б не протрималась.

Передбачалося, що навчання забере чотири роки. Але вже через рік факультет буде реорганізовано в історико-філологічний, а термін навчання стане п'ятирічним, як в університеті – завдяки багатьом доданим годинам з історії. Поглибленому викладанню історії України та світу Стус буде тільки вдячний.

Як і в школі, він був тут наймолодшим – і так само, як у школі, в аудиторіях часто лунало: «Молодець, Стус!» Кожної сесії на кожному екзамені тягнув білета першим, і завжди мав «відмінно». Для одногрупниць це стало своєрідним талісманом – без нього й не починали. Вдосконалювався в німецькій мові, яку добре знав ще зі школи, читав поетів у оригіналі. Самостійно вивчив латину, яку в педінституті не викладали. На заняттях зі старослов'янської мови, історичної та порівняльної граматики був загальноновизнаним експертом – багато читав по темі самостійно, вважаючи, що для професійного володіння рідним словом треба досконало знати його коріння, розуміти його життя. Але, як одноставно свідчать колишні однокурсники, ніколи не хизувався своїми знаннями ні перед ними, ні перед викладачами. Хіба що мав одне принципове правило: відповідати завжди українською, хоча серед викладачів траплялися й такі, що дуже погано її розуміли.

Певним орієнтиром в цьому для нього став викладач зарубіжної літератури Тимофій Трифонович Духовний, який домагався того, щоб читати свої лекції українською мовою навіть

на російському відділенні. Це викликало напруженість, бо відверто суперечило тенденції, яка в ті роки набувала все більшого поширення: обмежити українське слово резервацією «хуторянства» та «шароварщини». А для Василя, випускника російської школи, на його лекціях чи не вперше зазвучить рідною мовою антична література, література європейського Ренесансу та Нового часу (а поза аудиторією, пошепки й без свідків – імена ще не реабілітованих неокласиків Зерова та Драй-Хмари), відкриється усвідомлення обривів світового культурного контексту, на який відважно рівнялася українська література в кращих своїх взірцях вже з початку минулого століття й особливо в двадцяті роки... аж доки чиясь владна воля штучно не припинила цей зліт.

Коли Тимофій Трифонович оголосить про створення в інституті літературного гуртка-студії, всі четверо хлопців-першокурсників одразу запишуться до нього, вперше зізнавшись таким чином один одному, що пробують писати. Втім, якщо Міщенко й Дорошенко виступали переважно зі своїми віршами, а Лазоренко з театральними рецензіями, в Стусі літстудійці бачили скоріше майбутнього літературного критика, ніж поета – власні речі на суд спільноти виносив нечасто (багато хто й гадки не мав, що він теж пише вірші), натомість виявляв здатність до глибокого й тонкого аналізу прочитаного. Деякі рецензії друкувалися – на одну навіть відгукнеться Максим Рильський, напише Василеві листа, якого той показуватиме товаришам як своєрідну відзнаку.

Вечори проводив у бібліотеці імені Крупської – студював літературу з україністики, а також російську й зарубіжну. Імена діячів «розстріляного відродження», імена багатьох зарубіжних авторів поза навчальною програмою й поза білим списком «прогресивної літератури» однокурсники вперше чутимуть саме від нього. Згодом Тимофій Трифонович, користуючись своїми зв'язками (писав статті до Української радянської енциклопедії, листувався з її головним редактором Миколою Бажаном – одне з перших імен в істеблішменті офіційної української літератури), організує для літстудійців перепустки до її спецхрану та до закритого фонду університетської бібліотеки. Для Василя відкриється паморочливий світ забороненої літератури – живої, талановитої...

З бібліотеки повертався додому пізно, інколи не без пригод. Не раз доводилося проводити додому п'яниць, на яких трапляв дорогою – не залишати ж у вуличній багнюці? Цією багнюкою в результаті ставав геть перемазаний його єдиний костюм, який треба було випрати й висушити до ранку. Мати звично лаялась, але розуміла, що це не востаннє – такий уже він, Вася, всіх жаліє.

В гостинній батьківській хаті побувають не лише однокурсники, але багато товаришів з інших курсів, з літстудії. Збережуть теплі спогади про Стусових батьків, про почуті від них старовинні народні пісні. Часом збиралися таким великим гуртом, що мати знов починала сварити Василя: чим же я їх усіх нагодою? Знаходилося... Так само часто й Василь гостив у студентському гуртожитку, в тридцять п'ятій кімнаті. Серед старшокурсників особливо тягся до Миколи Раєцького та Івана Принцевського – справжніх інтелектуалів, у яких завжди було чого йому навчитися, що перейняти. Перший підкупав відвертістю й непохитним українським патріотизмом, тим, що не уникав гострих та небезпечних тем, відстоював свою позицію – через що й буде відрахований з інституту, хоча вчився відмінно. Його однокурсник Принцевський, навпаки, тримався надзвичайно обережно, слизьких тем не підтримував. Приваблював енциклопедичною ерудицією та непідробними інтелігентними манерами.

Значно пізніше стане відомо про той нескінченний тиск, який Принцевський, син репресованого українського інтелігента, зазнавав від «органів», що настійливо вимагали від нього доносів на товаришів. Згодом закінчить аспірантуру, викладатиме в Донецькому педінституті (який з 1964 року стане філією Харківського держуніверситету, а з 1965 – університетом), готуватиме до захисту дисертацію. Від студентських розмов про пошуки ґрунту, «справжньої України» відійде остаточно. «Думаю до нього, – писатиме Стус вже в 1961 році в листі з армії

до Віктора Дідківського, з яким Принцевський його свого часу й познайомив (Віктора, студента політехнічного інституту, манило до філфаківців – єдиного осередку в зрусифікованому Сталіно, де доводилося чути батьківське українське слово), – що він трохи збочив з своєї путі. І не буду дивуватись, коли він одружиться і покине всякі думки, виплекані в вузі, в пору юності». Проте сталося все значно трагічніше: того ж 1972 року, коли вперше заарештують Стуса, викладач Донецького університету Іван Принцевський повіситься у власній квартирі, морально знищений необхідністю йти на постійні компроміси з КДБ та власною совістю, від яких залежала його кар'єра, а можливо, й життя, і доля маленької доньки.

На канікулах Василь працював у тій же залізничній бригаді, що й у останні шкільні роки – «заробляв на костюм», – і не без гордоців розповідав друзям в перший день занять на другому курсі, що вже здатен загнати костиль у шпалу за три, а то й за два удари. Після третього курсу, склавши літню сесію, вирушає у фольклорно-діалектологічну експедицію до Савур-могили, де значно розширяє своє знання народних пісень і людських доль (чи гадали, складаючи атлас місцевих говірок, на той час, до речі, мало досліджених, що почують серед степових діалектів характерну галицьку розмову – депортували родину, можливо, ще перед війною? чи думали, подавшись під кінець, на пропозицію Василя, пішки до Азовського моря за сто кілометрів розпеченим степом, що вже на російській території минатимуть майже цілком україномовні села?). А восени 1957 року Стус із Лазоренком та Міщенком проходитимуть педагогічну практику в селі Максимільянівка Марійського району. Лазоренко назавжди запам'ятає, як у своїх міських черевиках, без чобіт, не міг ні ходити місцевими багnistими дорогами, ні навіть злізти з вантажівки, якою його довів до колгоспної контори жалісливий водій. Але з'явившись в такий трагікомічний спосіб у сільській школі, друзі швидко завоювали довіру та прихильність і дітей, і педколективу. Вчителів дивуватиме їхня літературна, рафінована українська мова – на Донбасі так не говорять (у Стуса, втім, усе життя просковзуватимуть час від часу батьківські подільські діалектизми). З учнями проводили піонерські збори, походи, диспути. Коли випав сніг, каталися з класом на лижах. У мертвій тиші, яку постійно супроводжувало викладення Василем нового матеріалу, було чути, як гупають по дерев'яному помосту біля дошки його підковані чоботи: розповідав завжди в русі, простуючи взад-уперед широкими кроками, що викликало незадоволення в керівника практикою... Була практика й іншого роду – залучення до перекладів канцеляриту раднаргоспівської документації, яку поки ще вимагалося вести українською мовою, але чиновники Донеччини навіть не робили спроби її опанувати й не приховували свого презирства до неї.

Літстудія на початку шістдесятих стане ядром молодіжного літературного об'єднання «Обрій», яке базуватиметься при редакції газети «Радянська Донеччина», а потім за наполяганням КДБ буде переведене до місцевого відділення Спілки письменників, щоб його було легше контролювати, обплівши мережею штатних і добровільних «стукачів» – і врешті-решт закрити з формулюванням «за абстрактний гуманізм». Майбутня атмосфера «Обрію» та його україномовної меншості склалася вже в інститутські роки. «Ми вже багато чого відчували, – свідчить молодший інститутський товариш Стуса Олег Комар, що писатиме під псевдонімом Олег Орач, за назвою рідного села (Комарик, як називав його Василь). – Нас не треба було шукати товаришам із органів, естетам у цивільному. Часом на цих вечорах ми відчували прохолодні пальці на власних, пробачте, ребрах. Ми розуміли, що легкої долі нам не ждати». Василь поводив себе безкомпромісно, з юнацьким ще, можливо, максималізмом. 20 грудня 1958 року в актовому залі інституту відбувалася зустріч із Миколою Тарновським – поетом-комуністом з української діаспори, що повертався на батьківщину. Згадка полум'яного викривача пороків імперіалізму про те, що в Сполучених Штатах Америки існують українські школи, викликала їдке запитання Стуса, яке він, не побоюючись можливих наслідків, і озвучив у своїй записці: «Товаришу Тарновський, чи відомо вам, що в Сталіно немає жодної української школи?» Розуміючи, що без підпису це виглядатиме як анонімна провокація, без вагань додав: «Студент

Василь Стус». Тарновському нічого не залишалося, як серед гомону, що покотився по залу після миті шокової тиші, сказати, що зі становищем українських шкіл у місті незнайомий, отже, не може дати ніяких коментарів... Уже більше двох років минуло з того дня, як в цьому ж залі студентам зачитували постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи Сталіна». Для когось це стало шоком, хитанням усіх світоглядних основ, для інших, у тому числі й Василя, що давно вже дозволяв собі критичні зауваження щодо «геніальності» обожнюваного в дитинстві «корифея всіх наук», – звісткою можливих змін на краще. В повітрі суспільного життя дійсно почала відчуватися «відлига», але це лише підкреслювало пануючі заморозки, дозволяло усвідомити їх спостережливій молоді, що вступала в доросле життя. Надії на справжні зміни встигли обернутися розчаруванням, але водночас і палким бажанням не чекати їх пасивно «згори», а домагатися самостійно, докладаючи власних зусиль.

Влітку 1959 року Василь Стус з червоним дипломом закінчив інститут. Розподіл серед випускників українського відділення відбувався переважно по селах. Найкращі місця – ближчі до дому – не пропонували, перш ніж не знайдуться охочі на гірші. До Кіровоградської області бажаючих їхати не було. Дівчина з Василевої групи, яка з жодного боку не мала ніяких пільг, уже змирилася з долею й зібралася до розподільчої комісії, коли Стус, що як відмінник міг би претендувати на краще, погодився на це місце. Головним його мотивом був все ж таки не альтруїзм і не те міркування, що на нього як чоловіка й випускника інституту без воєнної кафедри восени так чи інакше чекатиме повістка до Збройних сил (він ще сподівався знайти спосіб уникнути служби), а свідоме намагання вирватися з Донбасу до «справжньої України, де говорять українською». Втім, особливих ілюзій щодо цього не мав, апріорі був налаштований скептично. Як напише вже з нового місця Дідківському: «Ми там, в Сталіно, вели немудрощедре життя, як зв'язок, що тримався словесною тиною, павутинням словесним. А ґрунту – не шукали. Не шукаю я його і зараз, бо наперед знаю – даремно. Одне – міщанство, інше – те, що багатьом для цього б треба було заздалегідь вилити переляк». Однак саме це «немудрощедре життя» його «вигнало зі Сталіно, як селяка, може, як занадто холерика, і – може – як безнадійного романтика».

Отже, місцем його вчителювання стало глухе село Таужне Гайворонського району на Кіровоградщині – без радіо, а часто й без світла. «Тут і свої за і проти, про і contra. Багато горілки – а це куди краще, ніж сільське кіно а чи танці. Та мало літератури, особливо періодики. А без неї – біда». Тож у чималій нагоді сталися книжки, які йому вдалося розмістити в своєму багажі – «Гете і Верхарна, Олеся і Рильського, Словацького і Елюара, доброго Радхакришнана і Вінкельмана, цнотливу Рамаяну і цнотливу Сельму Лагерльоф». З перших днів відмітив, що «народ тут щиро-добрий, словом, «здесь русский дух, здесь Русью пахнет». Мова – як на Вінниччині, багата і співочо-яскрава. Рай і ад. Вони спряглись над високим таужнянським небом... Ще раз – люди тут мені по нутру. Для мене це важить багато».

За два місяці – день у день – які Стус пропрацював у Таужнянській семирічній школі, він устиг залишити по собі теплу пам'ять. «До нього учні горнулися... Після уроків він залишався з учнями, хотів більшої грамоти їх вивчити... Бідне тоді було село, школа під соломою... Полюбив він Таужне наше, учнів своїх», – згадує його колега й ровесник Кузьма Цимбалистий. Як і в Максимільянівці, вчителі відмічали чистоту й літературність його вимови. «В Василеві нас вражала висока культура в усьому. Найкраще це відчувалось у розмові. Він приїхав сюди вчителювати із Донбасу, а нам було соромно за себе, що так калічимо рідну мову. Проте він ніколи не дорікав нам, не було цього». Останнє зауваження не випадкове: КДБ згодом збиратиме компромат на Стуса навіть тут, і одним з постійних запитань буде: «А чи не поправляв він вас, коли ви якесь слово не по-українськи говорили?»

Стус почував себе в Таужному дещо суперечливо: «Тоскно і мило. Радісно і сумно». Сумно, як пояснював у листі до Лазоренка, «від того, що я далеко од дому, більше – од того, що умови праці несприятливі, ще більше – од того, що я, зробивши «вилазку» в село, якимось

бар'єром а чи відгороджуюсь од людей, а чи вони од мене». Але все ж таки, «хоч одержую 611 крб. на руки, хоч сварюсь з сильними миру (ти впізнаєш у цьому давнього Василя?), але я радий, бо я – атакуючий». Настало якесь емоційне виснаження. Віршів у цей час пише мало й ставиться до результатів своїх поетичних спроб суворо: «...вони – я це часто помічаю – якось бічні для мене. Себе я в них не вливаю. Це так. Фіксація настроїв, але це ж не поезія. Очей нема, і духу нема». Приваблювала більше технічна сторона справи – і Стус безжалісно редагує («теше і підтісує») старі свої речі, домагаючись бездоганності. Це переважно верлібри, схильність до яких Василь Стус пронесе через усе творче життя: «вільний» вірш виглядав для нього перспективним напрямком розширення виразних можливостей українського слова – чи, правильніше сказати, творчого дослідження їхнього потенціалу.

Краю! Мій добрий обрію!
У сизуватій млі,
Там, де розтав вишиваний рукав,
Лишилось серце...

Вже з армії ностальгійно згадуватиме Таужне – «хоч, признаюсь, живучи в селі, замало його любив. Хороші люди скрашали мені печалі, злі підбадьорювали мене, байдужі активізували мене. Це сільське оточення було – як для мене – незвичайним, і через це – здається, дало мені велику користь».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.